ندا شمعی[1]

قطعه خطی از گوهرشاد، دختر میرعماد

اثر

قطعه خطی زیبا از گوهرشاد، دختر میرعماد حسنی خوشنویس برجستهٔ دورهٔ صفویان، در آثار خطی موزهٔ هنرهای تزیینی ایران در اصفهان نگهداری می‌شود که تا کنون معرفی نشده است. این چند سطر کوتاه در معرفی خط استوار و زیبای این بانوی هنرمند است.

میرعماد الحسنی در حدود سال ۹۶۱ق در قزوین متولد شد. مقدمات علوم و خط را در قزوین آموخت و سپس به تبریز و کشور عثمانی و حجاز سفر کرد. سپس به خراسان و از آنجا به قزوین رفت و در آنجا به کتابت و قطعه‌نویسی پرداخت. شهرتش او را به دربار شاه عباس اول صفوی کشاند. از آن هنگام، میرعماد در اصفهان مقیم شد و در مدت شانزده سال شاگردانی تربیت کرد؛ از جمله دخترش گوهرشاد و پسرش میرابراهیم. میرعماد در سال ۱۰۲۴ق به دستور شاه عباس به قتل رسید.[2]

گوهرشاد آموختن خط را از نوجوانی آغاز کرده و نستعلیق را در مکتب پدر آموخته و سرآمد زنان نستعلیق‌نویس شده بود.[3] او شاعر و اهل طنز نیز بود و پدر او را حرمت بسیار می‌نهاد. میرعماد شعری در قالب مثنوی خطاب به گوهرشاد سروده، که باید آن را منشور اخلاقی زنان هنرمند شمرد.[4]

گوهرشاد به نکاح یکی از خوشنویسان بنام آن زمان، ملقب به خدیوالخطاطین، درآمد و از او دارای فرزندانی شد که همگی در خوشنویسی از ممتازان زمان خود بودند. گفته‌اند پس از کشته شدن پدرش چنان سوگوار شد که هرگز لب به خنده نگشود. در سال ۱۰۳۲ق به قزوین رفت و در کنار برادرش میرابراهیم، که از خراسان بدان‌جا آمده بود، مجلس تعلیم خط پدر را در زادگاهش احیا کرد؛[5] و تا هنگام وفاتش در ۱۰۳۸ق در همان‌جا ماند.[6] متأسفانه مقبره‌ای از او شناسایی نشده است.

از آثار اوست:

۱) قطعه خطی در موزهٔ هنرهای تزیینی ایران در اصفهان با رقم «نَمَقَهُ گوهرشاد ۱۰۳۰»؛

۲) نسخه‌ای از *گلستان* سعدی در کاخ گلستان به تاریخ ۱۰۲۵ق با رقم «کَتَبَهُ العبدُ المُذنب گوهرشاد غفرله [لها]». به نظر آقای علائینی[7]، دو صفحهٔ اول کتاب به خط میرعماد و دنبالهٔ آن به خط گوهرشاد است. تاریخ یادشده دقیقاً یک سال پس از مرگ میرعماد است.

۱.ویژگیهای ظاهری

قطعه خط موزهٔ هنرهای تزیینی در قطع ۵×۱۹/۹سم است. پنج بیت اصلی به صورت چلیپا و یک بیت آن عمودی و با قلم کتابت نوشته شده است. حاشیهٔ اثر کتیبه‌هایی با تزیینات دندان‌موشی، ترنجهایی به رنگ آبی و زمینهٔ سبز، دایره‌هایی آبی‌رنگ با زمینهٔ مشکی دارد که درون آنها با تزیینات طلایی کار شده است. جدول‌کشی قطعه به رنگهای طلایی و نارنجی و بنفش، و حاشیهٔ الحاقی به رنگهای کرم و زرد و سرخ است.

متن اشعار چنین است:

هو

شاه خوبانی و ترکان خطا هندوی تو
سرکشانرا طوق گردن حلقهٔ گیسوی تو
تا تو رفتی آفتاب از زر همی‌تابد طناب
تا زند این خیمهٔ فیروزه در اردوی تو
مدعی گیرم که چون آینه رویین‌تن شود
کی تواند کایستد یک لحظه رودرروی تو
مه که بر شکل کمان زر برآید گاه‌گاه
میل آن دارد که خود را جا کند پهلوی تو
پردعا دارم ولی تعویذوار آن دست کو
کز رگ جان بندم این تعویذ بر بازوی تو
بنده جامی پای تا سر شوق شد بادا قبول
نامهٔ شوقی که آرد باد ناگه سوی تو
نمقه گوهرشاد ۱۰۳۰

ده قطعه خط کتابت بریده به ابعاد ۱×۳ سم در اطراف قطعهٔ گوهر شاد چسبانده‌اند. این کتیبه‌ها به قلم کتابت و مرکب مشکی است و متن آنها چنین است:

اگرشخصی بقدر بندهٔ خویش
شود از خوان احسان قسمت‌اندیش
ولی آن بندهٔ دور از سعادت
نگردد قانع و جوید زیادت
یقین کز مهر او دل مرده گردد
از او یکبارگی افسرده گردد
تو هم ای بنده قانع باش و خرسند
مشو در بند آزار خداوند
زدنیا گر باندک توشه سازی
نسازی خرمن و با خوشه سازی

ت۱. گوهرشاد دختر میرعماد حسنی، قطعه خط، ۵×۱۹/۹سم، اصفهان، موزهٔ هنرهای تزیینی ایران، ۱۰۳۰ق

ت۲ تا ۸. متن و
حواشی قطعه خط ت۱

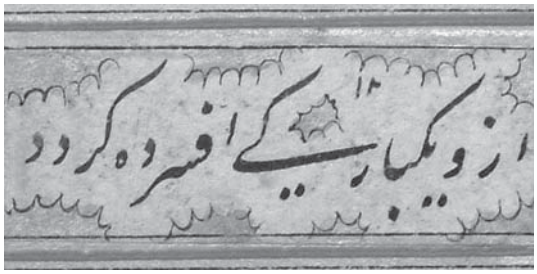

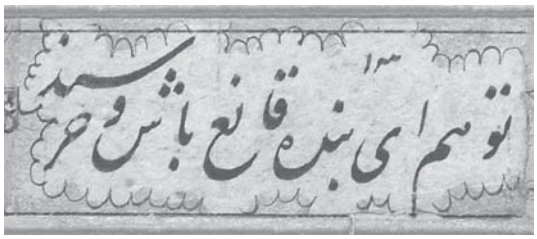

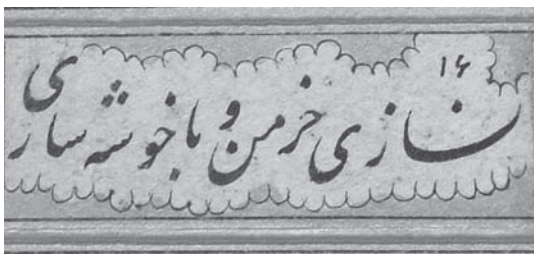

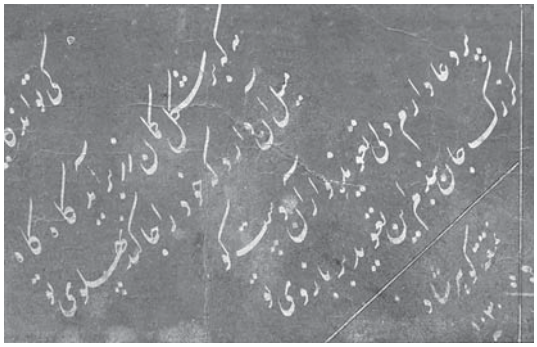

۲. شاعر و خوشنویس

بیشتر ادیبانی که این ابیات را بررسی کردند معتقدند چندان قوی نیست و با توجه به واژه‌های به‌کاررفته در آنها، در زمان صفویه سروده شده؛ اما از شاعری معروف نیست. با توجه به اینکه گوهرشاد و میرعماد هر دو شعر می‌سرودند، شاید اشعار را خود خطاط سروده باشد. اما در مورد خوشنویس اثر، برخی از اهل نظر در کنار و پشت این قطعه گواهی کرده‌اند که خطوط حاشیه از میرعماد است؛ اما برخی دیگر نظری جز این دارند.

به نظر استاد علی فرزانه[۸]، خطوط حاشیه از میرعماد نیست؛ زیرا:

۱) مرکب‌برداری و رانش قلم در حد پنجهٔ ماهر میرعماد نیست؛

۲) انتهای دوایرْ گردش و نرمش خط میرعماد را ندارد؛

۳) انتهای حروفی چون «ر» و «و» و «د» و «ن» در حد ظرافت خط میر نیست؛

۴) حس و روح خط میرعماد در این خطوط مشاهده نمی‌شود؛

۵) با این حال، خط به شیوهٔ میر است؛ بنا بر این، احتمالاً آن را یکی از شاگردانش نوشته است.

به نظر آقای حمیدرضا قلیچ‌خانی[۹] نیز این خطوط اثر میرعماد نیست؛ اما استاد شمس‌الدین وفاحسینی[۱۰] این نوشته‌ها را از میر می‌داند.

نظر استاد ابوطالبیان[۱۱] نیز چنین است:

۱) امضای گوهرشاد الحاقی است. رنگ طلا و ترکیب‌بندی متن با رقم کاملاً متفاوت است.

۲) جزئیات قلم، مانند «شا» در کلمهٔ «شاه» در مصرع اول و «شا» در کلمهٔ «گوهرشاد» در رقم، یکسان نیست.

۳) خط حاشیه به شیوهٔ میرعماد است.

۴) قطعه‌بندی مربوط به سالیان اخیر است.

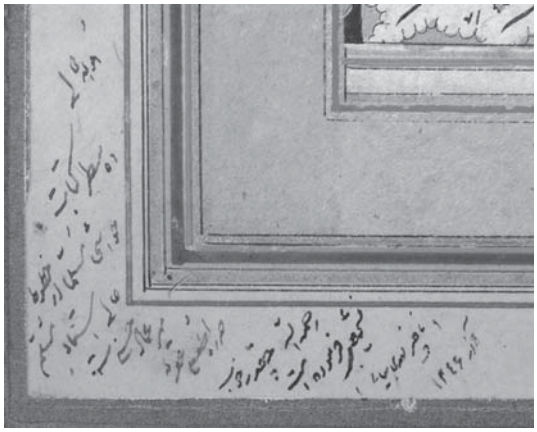

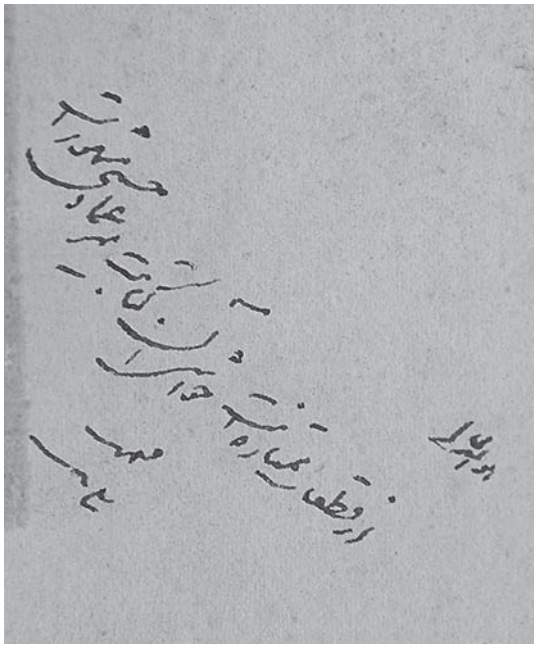

ت۹. (راست) یادداشت لطفعلی دربارهٔ خطاط حواشی قطعه و نظر مهدی بیانی دربارهٔ آن

ت۱۰. (چپ) یادداشتی در پشت برگه دربارهٔ خطاط حواشی قطعه

یادداشتهای اهل نظر در حاشیه و پشت قطعه:

۱) در حاشیهٔ برگه:

هو الله تعالی/ ده سطر کتابت/ حواشی مسلّماً از خطوط/ عالی استاد مسلّم/ میرعماد حسنی است./ حرّره لطفعلی غفر له.

رَحِمَهُ الله چقدر/ خوب تشخیص فرموده است/ (ناچیز: مهدی بیانی)/ آذر ۱۳۴۶.

۲) در پشت برگه:

شش بیت متن که با آب زر نوشته شده/ از تحریر استاد قلمِ کتابت، گوهرشاد/ دختر میرعماد است.

هو الله تعالی/ از قطعات ممتازه است. حواشی آن کتابت میر عماد حسنی مشهور است.□

کتاب‌نامه

سرمدی، عباس. *دانشنامه هنرمندان ایران و اسلام، از مانی تا معاصرین کمال‌الملک*، تهران، هیرمند، ۱۳۷۹.

سلطانی، محمدعلی. *مجموعه احوال و آثار نوابغ خوشنویسی، میرعماد الحسنی*، ج ۱۵، منتشر نشده.

فرخ‌زاد، پوران. *دانشنامه زنان فرهنگساز ایران و جهان، زن ازکتیبه تا تاریخ*، تهران، زریاب، ۱۳۷۸.

پی‌نوشتها:

۱. سرپرست موزهٔ هنرهای تزیینی ایران در اصفهان و عضو اصلی انجمن خوشنویسان شعبهٔ اصفهان. نگارنده از این دوستان و استادان بابت همکاری در تهیهٔ این مقاله سپاس‌گزار است: خانمها گیتی آذرمهر (عضو هیئت علمی پژوهشی سازمان میراث فرهنگی)، پوراندخت شمعی (امین اموال موزهٔ هنرهای تزیینی ایران)، گلیر نصر (دانشجوی دکتری دانشگاه اصفهان)؛ و آقایان محمدعلی سلطانی (استاد دانشگاه)، علائینی (مدیر سابق کتابخانهٔ کاخ گلستان)، علی فرزانه (استاد انجمن خوشنویسان اصفهان)، دکتر محمدحسن سمسار (محقق تاریخ هنر ایران)، حمیدرضا قلیچ‌خانی (محقق تاریخ خط و سرپرست نگارستان هنر پارس)، مهندس لطیفی (مجموعه‌دار)، احمد ابوطالبیان قزوینی (مجموعه‌دار)، دکتر سپنتا (استاد دانشکدهٔ ادبیات دانشگاه اصفهان)، دکتر نصر (استاد دانشکدهٔ ادبیات دانشگاه اصفهان)، دکتر مظاهری (استاد دانشکدهٔ ادبیات دانشگاه اصفهان).

۲. عباس سرمدی، *دانشنامه هنرمندان ایران و اسلام، از مانی تا معاصرین کمال‌الملک*.

۳. پوران فرخ‌زاد، *دانشنامه زنان فرهنگساز ایران و جهان، زن ازکتیبه تا تاریخ*، ج ۲.

۴. محمدعلی سلطانی، *مجموعه احوال و آثار نوابغ خوشنویسی، میر عماد الحسنی*.

۵. همان.

۶. فرخ‌زاد، همان.

۷. مدیر سابق کتابخانهٔ کاخ گلستان

۸. استاد انجمن خوشنویسان اصفهان

۹. محقق تاریخ خط

۱۰. استاد انجمن خوشنویسان اصفهان

۱۱. مجموعه‌دار خصوصی